
УДК 81'01 + 811.161.2

Любомир Белей (м. Ужгород)

„СТОРИНКИ МИНУЛОГО” ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Статтю присвячено опису джерелографічного потенціалу споминів Олександра Лотоцького „Сторінки минулого”, який має важливе значення для історії української літературної мови завдяки багатому та маловідомому фактажові щодо утвердження української літературної мови на теренах Російської імперії в кін. XIX — поч. XX ст. та ролі у цьому процесі Ф.Є. Корша та О.О. Шахматова.

Ключові слова: історія української літературної мови, український переклад Євангелія, О.О. Шахматов, Ф.Є. Корш, К. Михальчук.

Ім'я Олександра Лотоцького, затабуване та вилучене з наукового обігу в часи тоталітаризму, й досі перебуває на маргінесі україністичних студій: імперія та імперіалізм у культурній сфері, боротьба з якими стали чи не головною справою його життя, домоглися-таки свого — покарання забуттям невтомного, нескореного та безкомпромісного свого супротивника.

Олександр Лотоцький народився у 1870 р. у священичій сім'ї на Поділлі. У 1896 р. закінчив Київську духовну академію, проте через „неблагонадійність” педагогічна кар'єра стала недоступною і тому за порадою О. Кониського О. Лотоцький знайшов місце праці у Київській контрольній палаті. З 1900 по 1917 рр. — високопоставлений службовець Контрольної палати в Петербурзі. З травня 1917 р. на запрошення тогочасного крайового комісара Галичини і Буковини Д. Дорошенка обіймає посаду губерніяльного комісара Буковини. В адміністрації УНР працює генеральним писарем, очолює державний контроль, а згодом і міністерство ісповідань, коли і було проголошено автокефалію Української православної церкви (1 січня 1919). Протягом 1919—1920 рр. — Надзвичайний і Повноважний посол УНР у

© Л.О. БЕЛЕЙ, 2010

Туреччині та Посол з особливих доручень зі спеціальною місією вести переговори зі Вселенським патріархом щодо визнання української автокефальної церкви. У 1922–1929 рр. — доцент, а згодом професор Українського вільного університету. 1929–1939 р. звичайний професор історії православної церкви Варшавського університету. У 1930 р. засновує та очолює Український науковий інститут. За визнанням проф. С. Смаль-Стоцького, О. Лотоцький до смерті залишався одним з моральних авторитетів еміграції УНР [див. 1: 1379–1340].

Глибокий науковий інтерес О. Лотоцького до української духовної культури зародився задовго до того, як він цілком присвятив себе викладацько-дослідницькій праці. Ще студентом Київської духовної академії під керівництвом Михайла Грушевського він реферує та рецензує матеріали україністичної тематики, що публікувалися у тогочасних тижневиках „Епархияльные ведомости”, які виходили у більше десяти епархіях на українських етнографічних теренах. Під впливом іншого славного наставника — Олександра Кониського — О. Лотоцький публікує статті у „Правді”, „Зорі”, „Кіевской старине”, а також київських та подільських „Епархияльных ведомостях”. На студентські роки припадають також перші і загалом успішні проби пера і в царині красного письменства, однак згодом, як пише сам О. Лотоцький, „в дальшому я не повторював таких і взагалі белетристичних спроб” [2 I: 268].

Наукова спадщина О. Лотоцького постстудентського періоду дуже багата, різностороння, як і сама діяльність видатного сподвижника українства, та, на превеликий жаль, ніким системно не описана та неопрацьована. Це і переклади українською мовою, наукові розвідки з економіки, фінансів, шкільництва, історії церкви та церковного права. Невтомним був О. Лотоцький і як громадський діяч, починаючи з рутинної та марудної праці з „проштотування” чи проведення української книжки крізь лабету російської цензури аж до головування в Українській національній раді, яка діяла в революційному Петербурзі. Особливе місце у доробку О. Лотоцького посідають його тритомні мемуари „Сторінки минулого” (Варшава, 1932 — 1934), обсягом понад 70 друкованих аркушів.

Величезна цінність „Сторінок минулого” О. Лотоцького у тому, що їх авторові завдяки ретельно зафіксованим численним маловідомим або й зовсім невідомим фактам та подіям кінця XIX — поч. XX ст. вдалося відтворити вельми детальну картину українського буття в Києві і Петербурзі та переконливо зобразити суспільно-політичні умови, в яких розвивалася українська культура, українська літературна мова в останні два десятиліття Російської імперії. Так, наприклад, саме О. Лотоцькому досі належить найдокладніший опис обставини появи записки „Об отмене стеснений малорусского печатного слова” та її першого варіанта — „Исторической записки К.А. Военского по вопросу обь ограничительных распоряженіяхъ, касающихся малорусской письменности [представлена Начальнику Главнаго Управления

по делам печати 12 ноября 1900 года”] [див. дет. 2 II: 246–250; 365–400], а також перипетій, пов’язаних з публікацією українського перекладу Євангелія [пор. 3: 101–113].

Фактографічну цінність має докладний опис Олександра Лотоцького заходів організатора IX Археологічного з’їзду в Києві проф. В.Б. Антоновича, спрямованих на подолання абсурдної заборони виголошувати доповіді українською мовою навіть для галицьких українців (для українців наддніпрянських така можливість навіть не розглядалася): „напередодні з’їзду було одержано дозвіл читати реферати українською мовою, але під конечною умовою — в присутності не більш як 25 слухачів. Певна річ, що такий дозвіл був гірший за саму відмову, тому на його умови, шануючи свою гідність, не могли пристати ні організаційний київський комітет, ні галицькі доповідачі” [2 I: 249].

У мемуарах О. Лотоцького вкрай несприятлива для українства суспільно-політична атмосфера в Росії кін. XIX — поч. XX ст. переконливо відтворюється крізь призму не подібних одна на одну життєвих історій десятків сподвижників українства так званого другого ешелону, які сповідували принцип „малих діл”, або мурашиної праці, що давала життєвий ґрунт українській ідеї. Показовою у цьому плані є, наприклад, історія Юхима Грибінюка, петербурзького доктора медицини, який добровільно узяв на себе обов’язок „доправлення українських видань зі складу та їх продаж; він і торгував, і провадив експедицію та бухгалтерію. На українські урочистості та інші збори приходив звичайно з пакунком книг, увесь час простоював з своїм товаром біля порогу у залі чи у вестибюлі, а потім знову спаковував неспроданий товар та тягнув його додому. Таким способом поширив він близько 40 тис. книжок” [2 II: 56].

Дуже переконливе, на нашу думку, узагальнення щодо стану української культури в російській імперії кін. XIX — поч. XX ст. та трагізм „героя по неволі”, що віддав себе праці на полі чужої культури, міститься у заключному слові Д. Мордовця на святкуванні 50-ліття його літературної діяльності, яке відбулося в Петербурзі 24 квітня 1905 р.: „За дякою до Вас, земляки-українці, несуче ще й жаль мій пекучий, мою пекучу покуту: горенько моє велике я оце перед вами спокую, нехай не вмру я без цієї „святої сповіді”. А сповідь моя буде така: не один голос і не раз гукав до мене з України і з далекої, але рідної Галичини: „Цілий вік орав еси, чоловіче, чужу ниву, на чужій ріллі сіяв еси жито, пшеницю й усяку пашницю, а свою рідну материзну зоставляв еси пустокою...” Хіба не правда цьому, панове добродійство? Правда, жорстока правда!.. Гай, гай!..

Але й Ви самі добре знаєте тяжкі обставини нашої рідної нивиматеризни, — знаєте, що усяке найкраще зерно, що кидав я та й ви — здорові були — кидали на рідну нивку, — що усе те найкраще зернятко хижі птиця ще до зросту, мало не доценту — чисто усе викльовувала, мов ті орли-сизокрилці, що колись в наших батьків-козаків мертві очі з лоба видовблювали-висмикали” [2 II: 32].

О. Лотоцький був близько знайомий з рядом видатних слов'янських мовознавців кін. XIX — поч. XX ст. — О.О. Шахматовим, Ф.Є. Коршем, Я. Бодуеном де Куртене — і вельми докладно описує їхнє ставлення до українства загалом та діяльність, спрямовану на легалізацію української мови в Російській імперії, наводячи при цьому чимало невідомих широкому загалу фактів [пор.: 4].

Спомини про академіка Ф.Є. Корша О. Лотоцький розпочинає дуже високою оцінкою діяльності російського вченого, за його словами, серед росіян він не знав такої людини, що так глибоко була б перейнята українською національно-визвольною ідеєю [2 II: 330]. Вихідною точкою поглядів Ф.Є. Корша в українській справі, за словами О. Лотоцького, була теза наявності окремої національної культури українського народу. Відповідаючи на анкету „Укранской Жизни”, Ф.Є. Корш зазначив „Отличия украинцев от прочих славянских народов так очевидны, что о них не стоит говорить. Что же касается их отличий от „державной народности”, то они обнаруживаются: 1) в языке, который относится к великорусскому приблизительно так же, как кашубский к польскому или словинский к сербо-хорватскому, и распадается на наречия и говоры независимо от разветвлений великорусского языка; 2) физическим складом, точнеешее определение которого есть дело антропологов, но достаточно типичным для того, чтобы можно было отличить украинца от великоросса с первого взгляда; 3) особенностями духовными: своеобразным юмором, впечатлительностью, чувствительностью, живым воображением, предпочтением образов умозрению; 4) бытовыми чертами, настолько резкими и устойчивыми, что они сохраняются и там, где украинцы живут среди великорусского населения /.../” [2 II: 343].

О. Лотоцький вказує на об'єктивність та глибину розуміння Ф.Є. Коршем упослідженого стану української мови в Російській імперії. Ф.Є. Корш один із набагатох дослідників, які не складають усю провину на переслідування української мови лише на царський уряд, а й цілком справедливо вбачають провину й тогочасної російської ліберальної еліти. На жаль, окремі російські ліберали і досі не дуже змінилися у ставленні до українства, тому слова Ф.Є. Корша звучать вельми актуально і сьогодні: „Сваливать всю вину в этом на правительство было бы клеветой: к сожалению, многие из наших либералов, готовые всегда заступиться за права любой нерусской народности в российском государстве, словно не могут признать такие же права за народностью украинской...” [2 II: 345]. Ці та інші проблеми, пов'язані з утвердженням української мови та культури або викликані численними проявами великоруського шовінізму, Ф.Є. Корш порушує у десятках статей, які публікує як російською, так і українською мовами у авторитетних періодичних виданнях („Газета А. Гатцука”, „Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, „Літературно-науковий вісник”, „Україна”, „Рѣчь”, „Голось Москвы», «Утро Россіи”, „Русскія Вѣдомости”, „Украинская Жизнь”, „Новое Звѣно”, „Биржевые Вѣдомости” та ін.).

Прикметно, що дуже тісні приятельські взаємини зав'язалися між Ф.Є. Коршем та Симоном Петлюрою. Ф.Є. Корш не лише активно дописував до часопису „Украинская Жизнь”, який редагував, як відомо, С. Петлюра, а й часто брав участь у засіданнях редакційної ради. Саме С. Петлюра від імені української нації прощався з Ф.Є. Коршем над могилою великого вченого і незрадливого приятеля України: „Ты знал душу души нашей — наш родной язык. На языке этой души прими последнее «прости» от украинского народа: „За щирю порадоньку, за слово сердечне, за добрий привіт і дружню допомогу прийми щире спасибі і земний поклін” [2 II: 348] .

Багато уваги в „Сторінках минулого” О. Лотоцький приділяє висвітленню ролі академіка О.О. Шахматова у розвитку української духовної культури та у справі українсько-російського порозуміння перших десятиліть ХХ ст. Незважаючи на те, що про сподвижництво акад. О.О. Шахматова в українській справі написано чимало, зокрема про його значні заслуги у складанні записки „Об отмене стеснений малорусского печатного слова” та публікації українського перекладу Євангелія, проте О. Лотоцький подає чимало невідомих фактів, що глибше розкривають характер та переконання великого російського мовознавця. Так, наприклад, за свідченнями О. Лотоцького, О.О. Шахматов керував лінгвістичною секцією „Студенческого кружка украиноведения” у Петербурзькому університеті, де розпочинали свою наукову діяльність В. Ганцов, Г. Голоскевич, В. Ярошенко: засідання секції відбувалися щотижня, О.О. Шахматов учив членів секції науково записувати народну мову та давав їм на літо роботу — проводити наукові записи за певною програмою, розробленою на підставі анкет А. Кримського та К. Михальчука [2 II: 108]. Саме О.О. Шахматов у 1911 р. з власної ініціативи запросив до себе додому на зустріч з професором Т. Масариком, майбутнім президентом Чехословаччини, чільних представників петербурзької української громади — О. Лотоцького, П. Стебницького, О. Русова, — що, очевидно, спричинилося не лише до засудження Т. Масариком антиукраїнських поглядів др. К. Крамаржа, а й позитивно вплинуло на долю української еміграції в Чехословаччині міжвоєнної доби. За ініціативи О.О. Шахматова Російська академія наук домоглася, що у лютому 1915 р. було змінено місце заслання проф. М. Грушевського з Томської губернії на Сибірськ [2 II: 158]. Завдяки енергійним діям О.О. Шахматова у лютому 1917 р. було врятовано від розграбування родинні цінності Андрея Шептицького: три скрині з майном митрополита були перевезені з поліційної дільниці у будівлю Академії наук, а потім через Ригу відправлені до Львова. О. Лотоцький наголошує на заслугах О.О. Шахматова в організації комісії академіка Покришкіна, яка покликана була перешкодити розграбуванню російськими військами культурно-історичних цінностей Галичини та Буковини під час першої світової війни. Високо оцінює принципову позицію академіка О.О. Шахматова, що стала на перешкоді обранню київського професора та цензора Т. Флорин-

ського, відомого своїми войовничими українофобськими перенкнаннями, членом Російської академії наук. Треба наголосити, що проти кандидатури Т. Флоринського О.О. Шахматов виступав незважаючи на активну її підтримку його вчителем — О.І. Соболевським. Своєрідним штрихом до портрета О.О. Шахматова у „Сторінках минулого”, що розкриває глибоку душевну шляхетність, людяність відомого мовознавця, є історія із записом діалектного матеріалу: О.О. Шахматов шукав автентиченого носія подільських говорів, то О. Лотоцький запронував у ролі інформатора для запису діалектного мовлення бабу Євгенію, яка була нянею у сім’ї Лотоцьких. Баба Євгенія приїхала на помешкання до О.О. Шахматова, той з’ясував усе, що його цікавило, та „коли відходила, то Шахматов, прощаючись за руку, залишив їй у руці трьохрубльову бумажку.

— Я не лікар, — відповіла йому няня. — Я дуже рада вам служити, але се мені приємність і без грошей.

— Тож вам на візника потрібно, — замішався той.

— Хіба що на візника, як ваша ласка, візьму двадцять копійок, бо справді сніг іде...” [2 II: 197].

О. Лотоцький не обмежується лише оприлюдненням біографічних фактів О.О. Шахматова, але також вдається до цікавого аналізу його мовознавчих праць, відшукуючи в біографії російського вченого пояснення його мовознавчих поглядів. Зрештою на тлі численних фактів, що засвідчують вельми прихильне ставлення О.О. Шахматова до української справи, єдиний О. Лотоцький наважився оприлюднити інформацію про ставлення акад. О.О. Шахматова автономізації України [див. 5: 33]. У „Сторінках минулого” О. Лотоцький пише, що у 1915 р. на О.О. Шахматов на квартирі акад. В. Вернадського за участю академіків Ф.Є. Корша, С.Ф. Ольденбурга, проф. Ф. Вовка, політиків Ф.Ф. Кокошкіна, О.М. Корнілова, П.М. Мілюкова, а також П. Стебницького та О. Лотоцького скликав українсько-російську політичну нараду. На цій нараді „Шахматов, який так щиро і віддано прислужився нам у справах національно-культурних, зовсім інакше заговорив, коли мова зайшла про мінімум політичних вимог для України. З приводу, наприклад, автономії України він так висловився: До сього часу я був з вами. Коли ж мова йде про автономію України, то я застібаюсь на всі гудзики. Бо тут справа йде про життєві інтереси великоруського народу, який ви одділяєте від теплого моря” [2 III: 305–306]. Ще рішучіше московський учений поставився проти політичних українських перспектив, коли українська справа у розпалі революції ставала вже зовсім реально, коли Україні для забезпечення своїх прав треба було боронитися од тих замахів московського уніфікаційного націоналізму, проти яких сам-таки академік О.О. Шахматов так шляхетно обурювався. Коли з революцією постала на Україні виразна самостійницька течія, а Центральна рада почала з Тимчасовим урядом переговори про утворення Генерального секретаріату, академік був цим дуже збентежений та у розмові з П.Я. Стебницьким /.../сказав з обуренням:

— Коли б я передбачав щось подібне, я б раніше казав те, що тепер каже рішуче: Non possumus” [2 II: 359].

Спомини О. Лотоцького „Сторінки минулого” — авторитетне, надійне джерело, що відтворює у подиву гідній повноті та деталях вельми складний процес утвердження української мови в Російській імперії на поч. ХХ ст. Сумніви, суперечності, конфлікти, які супроводжували цей процес і які так скрупульозно зафіксував О. Лотоцький, не раз відігравали вирішальну роль при розв’язанні різних підпитань „українського вопроса” упродовж усього ХХ ст., їх рецидиви відчутні й нині, а тому про їх генезу та природу українська громадськість має бути поінформована.

1. Енциклопедія українознавства / Перевид. в Україні. — Т. 4. — Львів, 1994. — ?? с.
2. *Лотоцький Олександр*. Сторінки минулого. — Варшава, 1932 — 1934. — Ч. I–III.
3. *Стріха Максим*. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. — К., 2006. — 342 с.
3. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — 750 с.
4. *Шевельов Юрій*. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — Чернівці, 1998. — 208 с.

Liubomyr Beley (Uzhgorod)

OLEXANDER LOTOTS'KYI'S „STORINKY MYNULOHO” AS A SOURCE OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE HISTORY

The article is dedicated to the description of Olexander Lototskyi's memoirs “Pages of the Past” (“Storinky Mynuloho”) from the point of view of Ukrainian literary language history. The factual richness of the memoirs presents the history of the Ukrainian language status in the Russian Empire in the end of 19th and beginning of the 20th centuries and roles of A. Shakhmatov and F. Korsh.

Key words: the history of the Ukrainian literary language, A. Shakhmatov, F. Korsh, K. Mykhalschuk.

Мовна мозаїка

ДОКУМЕНТ ПОКАЗУЮТЬ, А НЕ ПРЕД’ЯВЛЯЮТЬ

Для багатьох, на жаль, уже стало звичним уживання дієслів **пред’являти / пред’явити** в словосполучах на зразок **пред’являйте квитки, пред’явіть документи, пред’явити претензії до якості виконаної роботи, пред’являти високі вимоги до знань, пред’явити рахунок за надану послугу** і т.д., утворених подібно до російської мови. В українській мові ці російські дієслова в поданих словосполучах мають різні відповідники, пор.: **предъявите билет (документ) — покажіть** квиток (документ); **предъявить претензии к качеству выполненной работы — висунути** претензії до якості виконаної роботи; **предъявляют высокие требования к знаниям — висувати** високі вимоги до знань; **предъявить счет за предоставленную услугу — виставити** рахунок за надану послугу.

Отже, в українській мові замість **пред’являти / пред’явити** потрібно вживати **показувати / показати (квиток, документ), висувати / висунути (претензії, вимоги), виставляти / виставити (рахунок)**.

Катерина Городенська